

In het water gevonden

Middeleeuwse Studies en Bronnen CLV

In het water gevonden

*Het Amersfoortse Mirakelboek naar het handschrift
Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8179-8180*

uitgegeven en hertaald door
DICK E.H. DE BOER
&
LUDO JONGEN

Met medewerking van
JULIETTE DUISTERWINKEL



Hilversum
Verloren
2015

Deze bijdrage is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen, de Oudheidkundige Vereniging Flehite/Stichting Fonds Bos en het door het Prins Bernhard Fonds beheerde Van Hoorn-Koster Fonds.

Afbeelding op het omslag: detail van een schilderij van Hans Wertinger uit 1494 van pelgrims die bidden bij de relieken van de heilige Sigismund (p. 53); detail van een Mariabeeldje 1425-1434, Museum Catharijneconvent, ABM bsoo677.

ISBN 978-90-8704-505-0

© 2015 Dick E.H. de Boer, Ludo Jongen en Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	11
Mirakelverhalen als spiegels	11
Wonderen in de Middeleeuwen: geloof en scepsis	12
Bewijsvoering	14
Mariadevoties	16
Mirakelboeken in het Middelnederlands	18
De geleerde Heribertus Rosweyde en zijn dossier	22
Amersfoort in de late Middeleeuwen	25
Amersfoort en de Reformatie	25
De Amersfoortse relaties van Rosweyde	26
Ernestus Brinck en het Mirakelboek	28
Onder het ijs	29
Een boek vol wonderen	30
Van heinde en verre	31
Amersfoortse wonderen in soorten	32
De Vrouwevaart	34
Tekst & hertaling	35
Appendices	
1 Verantwoording van de kritische tekst en de hertaling	283
2 Beschrijving Dossier Rosweyde (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8179-8180)	285
3 Dossier Rosweyde (tekst & vertaling)	292
4 Aantekeningen op de eerste en laatste bladen in een Amersfoorts manuscript (tekst & vertaling)	332
5 Concordantie	338

6 *Inhoudsopgave*

Bibliografie	343
Register van topografische namen	351
Register van kwalen	357
Register van maten en gewichten	358

Voorwoord

In 1946 verscheen in kleine oplage de editie van het Mirakelboek van Amersfoort, van de hand van Piet Lukkenaer. De basis voor de editie vormden de twee Amersfoortse kopieën van het (verloren) middeleeuwse handschrift. In zijn voorwoord meldde Lukkenaer dat het de bedoeling was geweest het vijfde eeuwfeest van de wonderbaarlijke vondst van het Amersfoortse Mariabeeldje – in december 1944 – op te luisteren met de verschijning van zijn boek, dat hij als een ‘Maria-kroniek’ aanduidde.¹ Echter, de opmars van de geallieerde troepen, die in september nog zo razendsnel leek te verlopen, was gestopt, en Nederland ten noorden van de grote rivieren stond aan de vooravond van de hongerwinter. Dus zou het boekje nog twee jaar op zich laten wachten, en verscheen het pas nadat Lukkenaer inmiddels naar Helmond was verhuisd en leraar Nederlands geworden.

Lukkenaer, onderwijzer, leraar MO en later oprichter van de scholengemeenschap in Boxmeer, was als Petrus Lukkenaer geboren op 3 juni 1901 in 's-Hertogenbosch en had aan zijn moederstad kennelijk een oprecht katholicisme en een fascinatie voor de evenknie van het wonderdoende Mariabeeldje in zijn geboortestad overgehouden. In zijn nieuwe woonplaats Amersfoort, waar hij sinds zijn huwelijk in 1932 woonde en waar acht van zijn negen kinderen werden geboren, trad hij toe tot het in 1933 opgerichte Onze Lieve Vrouwe Gilde, dat de devotie voor de Amersfoortse Maria – weliswaar niet het oorspronkelijke beeldje, maar haar houten opvolgster – wilde bevorderen.² Dit gilde werd de drijvende kracht achter het toegankelijk maken van de bijzondere collectie wonderen, die van 1444 tot 1545 aan het Amersfoortse beeldje waren toegeschreven en in het Mirakelboek opgenomen. Piet Lukkenaer was aan de Katholieke Leergangen in Tilburg tot neerlandicus opgeleid door onder meer de latere Nijmeegse hoogleraar L.C. Michels, maar geen specialist op het terrein van de Middeleeuwen.³ Met laatstgenoemde en met zijn vriend en medeleerling aan de Leergangen Anton van Duinkerken (pseu-

¹ Zie Lukkenaer 1948, I & III.

² Zie *BiN* 1, 121-129.

³ Hij werd later bekend door zijn publicaties voor het onderwijs: P. Lukkenaer, *Aspecten. Inleiding tot de literaire stijlleer op basis van analyse voor gymnasium, h.b.s. en kweekschool* ('s-Hertogenbosch 1962), dez., *Verstaan en genieten. Leesstof voor cursussen voor volwassenen* ('s-Hertogenbosch 1948) en samen met W.H. Beuken, *Lezen en verstaan. Vragen en opgaven bij teksten voor de hoogste klassen van gymnasium, h.b.s., m.m.s, kweekschool en andere inrichtingen van voortgezet onderwijs* ('s-Hertogenbosch 1950).



Ex libris van Piet Lukkenauer. Ontwerp van de bij de Vlisco-fabriek in Helmond werkzame tekenaar-schilder Johan Jacobs (Collectie Pim Lukkenauer; copyright Marilies Jacobs, Zeist).

wellicht niet op de hoogte was van het bestaan van een derde handschrift, dat bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek Albert 1 in Brussel, en dit in de oorlog al helemaal niet had kunnen inzien. Zelfs sommige recente publicaties maken van dit exemplaar geen melding.⁵ Meer dan zomaar een derde exemplaar is dit in wezen het dossier zoals dat omstreeks of kort na 1620 is aangelegd door de in Utrecht geboren Antwerpse jezuïet Heribert Rosweyde (1569-1629). Rosweyde ontfermde zich over het in de knel geraakte katholieke erfgoed in de Noordelijke Nederlanden. Hij schakelde katholieken ter plaatse in om hem de tekst van het Mirakelboek en een groot aantal flankerende documenten te bezorgen en begon met de bewerking daarvan.

Van dit Brusselse dossier zijn enkele stukken al eerder uitgegeven. Zo publiceerde Van Duinkerken het daarin opgenomen Amersfoortse mirakelgedicht in 1934 (hij kende het bestaan van dit handschrift dus wel!) en nam Ottie Thiers het als

doniem van Wilhelmus Johannes Maria Antonius Asselbergs 1903-1968), later eveneens hoogleraar in Nijmegen, hield hij heel hun leven contact.⁴

De oude editie van het Amersfoortse Mirakelboek is al sinds lang niet meer in de handel en zelfs antiquarisch nauwelijks verkrijgbaar. Bovendien voldoet het werk, ondanks alle verdiensten van Lukkenauers pionierswerk, niet aan de moderne eisen voor een broneditie. De tekst bevat evidente leesfouten en de tekstkritische annotatie is ver beneden de maat (een gevolg van het feit dat Lukkenauer in de oorlog geen bibliotheken kon bezoeken). In het licht van de hernieuwde en groeiende interesse voor wonderen als uitingen van cultuur en mentaliteit, waren deze feiten meer dan genoeg aanleiding om geen herdruk, maar een volledig nieuwe editie voor te bereiden.

Misschien de belangrijkste overweging was echter het feit dat Lukkenauer

⁴ Zie Van Duinkerken 1934.

⁵ Bijvoorbeeld Piet 't Hart, Gerard Pouw en Ronald Rommes, *Gepokt en gemazeld. Gids voor historisch onderzoek naar ziekte en gezondheid in de provincie Utrecht* (Utrecht 2002).

bijlage op in haar boek over de Vrouwevaart. Deze fragmenten doen echter geen recht aan de rijke inhoud van het geheel. Bovendien biedt de tekst zoals die voor Rosweyde werd samengesteld oplossingen voor onregelmatigheden in de beide Amersfoortse handschriften.

Daarom hebben wij besloten het gehele Brusselse dossier als uitgangspunt voor deze nieuwe editie te kiezen en aan de tekst van het Mirakelboek alle overige stukken toe te voegen. Ook hebben wij enkele elementen toegevoegd uit een van de Amersfoortse handschriften die Lukkenaer destijds niet heeft opgenomen. Door een concordantie wordt de inhoudelijke relatie tussen de drie handschriften duidelijk gemaakt.

Het Middelnederlands van de 542 mirakelverhalen is soms heel weerbarstig, terwijl sommige stukken in het dossier in een lastig humanistisch Latijn zijn gesteld. Daarom geven we bij alle teksten een parallelle vertaling in het modern Nederlands.

Dit boek is de vrucht van een jarenlange fascinatie en samenwerking, die begon toen beide hoofdauteurs nog in Leiden werkzaam waren en voortduurde toen één van beiden in 1992 naar Groningen verkaste. Aan beide universiteiten zijn door werkcolleges, scripties en ‘tutorials’ studenten bij het werk betrokken geraakt. Vooral Juliette Duisterwinkel heeft belangrijke bouwstenen voor deze editie aangedragen. Zij staat dan ook terecht op de titelpagina vermeld. Daarnaast hebben Lianne van Beek en Evelien Timpener wezenlijke bijdragen geleverd. Het past ook op deze plaats hen bijzonder te bedanken.

Daarnaast hebben we kunnen rekenen op de expertise van mediolatinisten (prof. dr. C.H.J.M. Kneepkens, dr. F.R.E. Blom, prof.dr. C.L. Heesakkers & prof.dr.hab. W.W.K.H. Engelbrecht), medici (prof.dr. E.J. Jonkman & dr. J.H.P.M. Jongen) en een paleograaf (prof.dr. J.A.A.M. Biemans). We danken hen voor hun enthousiaste meedenken.

Tenslotte was de medewerking van Archief Eemland te Amersfoort, de Oud-Katholieke Parochie ‘Sint Georgius/Joris’ in Amersfoort (waar Lukkenaer de door hem uitgegeven teksten bestudeerde) en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (in de persoon van dr. Ann Kelders) even plezierig, als onmisbaar.

Leiderdorp/Velosnes/Amersfoort, najaar 2014-voorjaar 2015

Viel vranke bantz sck in daz binnen
 Van kinde in arbeid hebbe langhe ghegaen
 In conste ayde vrucht gheen lijf verzinne
 Dws hebbe zy ghelaken menighe traen
 marz by tanzoude tmaechdelic graen
 Warden de vrucht ghedoopt vest in oost
 Is redene dat me dws dort vermaen
 Want zy heft zo menighe moeder vertroost



Pentekening van het wonder waarbij een doodgeboren kind dankzij Onze Lieve Vrouw ter
 Potterie tot leven kwam en kon worden gedoopt. Klooster Augustinessen van Brugge, cat.nr.

Inleiding

MIRAKELVERHALEN ALS SPIEGELS

Mirakelverhalen uit de late Middeleeuwen lijken op het eerste gezicht vooral spiegels van oprechte devotie en vertrouwen op de wonderdoende kracht van God die – dankzij bemiddeling door Maria en andere heiligen – het onmogelijke mogelijk maakt. Maar zij zijn tegelijk ook vensters op de samenleving waarbinnen de wonderen werden ervaren. Naarmate optekeningen van wonderen uitgroeiden tot een apart tekstgenre en heiligen hun eigen, specialistische ‘zorgbreedte’ ontwikkelden, ontstond een soort tekstuele canon. Er groeide een verhalenrepertoire, een associatief kader, dat hielp om verwondering en dankbaarheid onder woorden te brengen. Er kwam een rijke scala aan stereotypen tot ontwikkeling waardoor de individuele ervaring van genade kon worden ingepast in een collectieve beleving. Eerst in het Latijn en vanaf de twaalfde eeuw in de volkstalen.

In een bepaald opzicht verschaalt het ontstaan van deze stereotypen de ‘originaliteit’ van het mirakelverhaal als bron. Gelijktijdig zijn de stereotypen als zodanig uiting van een heel bijzonder aspect van de functie van het wonder in het leven van de gelovige mens. Zij bieden zekerheid en orde in een onzekere wereld vol wanorde. Dat er een narratieve code en een wonderformulier ontstaat, maakt het mogelijk en noodzakelijk – net zoals dat bij oorkonden het geval is – het bijzondere van het gebruikelijke, het individuele van het algemene te onderscheiden en de inhoud achter de vorm te vinden. Juist deze individuele kanten van de wonderoptekeningen brengen het leven van de middeleeuwse mens dichterbij. Zij tonen moeders die even hun kind uit het oog verliezen, en hun paniek als zij het terugvinden, levenloos drijvend in een put of beekje. Zij tonen marskramers die onderweg door struikrovers worden overvallen, beroofd of ontvoerd en voor dood in het veld achtergelaten. Mensen die letterlijk of figuurlijk de weg kwijt zijn. Zij laten mensen zien met de meest uiteenlopende kwalen en ziekten, die geen baat vinden bij de medische zorg en – vaak als laatste redmiddel – een beroep doen op bovenaardse steun. Zij bieden details over werk en vermaak. Zij weerspiegelen de politieke en economische kenmerken van een tijdvak.¹ En waar de herkomst bekend is

1 Een mooie evaluatie hiervan in Goodich 2007, 3-7.

van de velen die vanwege een afgelegde gelofte en een daarna voltrokken wonder, of als devote pelgrims hopen op genade, naar een wondercentrum reisden, zijn de mirakeloptekeningen een sleutel tot het begrijpen van regio's en hun reikwijdte.²

Met zijn 541³ wonderverhalen is het Amersfoortse Mirakelboek een van de meest caleidoscopische 'spiegels' van de laatmiddeleeuwse samenleving in de Nederlanden. In meestal korte teksten worden persoonlijke crises beschreven, waarvoor de tussenkomst van 'Onser Liever Vrouwe die inden water gevonden was'⁴ als de beslissende oplossing was ervaren. Deze middeleeuwse mensen en hun lotgevallen komen in dit boek tot leven.

WONDEREN IN DE MIDDELEEUWEN: GELOOF EN SCEPSIS

Het is een verschijnsel van alle tijden en alle culturen en godsdiensten dat de mens, wanneer hij door ziekte of rampspoed in een uitzichtloze situatie is beland, een ommekeer ten goede – waar 'het verstand bij stilstaat' – beschouwt als een ingreep door een hogere macht.⁵ Een wonder. Waar menselijk kennen en kunnen tekortschiet, kan slechts het goddelijke redding brengen. Ook in de rationele westerse samenleving van de 21ste eeuw blijft het geloof in wonderen bestaan.⁶ Er lijkt zelfs behoefte aan wonderen, als tegenhanger van logica. Van 2003 tot augustus 2007 had de KRO een veelbekeken serie onder de titel 'Wonderen bestaan. Een programma met verhalen over wonderen die vandaag de dag gebeuren'. Bizar genoeg was deze serie ingedeeld in de categorie 'amusement', terwijl de beleving van het wonderbaarlijke eigenlijk thuishoort bij het spirituele.

In de Europese Middeleeuwen vormde het wondergeloof een integrerend deel van het geloofsleven. Wonderen waren een onmisbaar element in de Bijbelse boodschap over het optreden en lijden van Christus. Ze waren onlosmakelijk verbonden met de verhalen over de vroege martelaren van het geloof en ze werden bij de latere 'generaties' heiligen de toetssteen bij uitstek die bij het proces van heiligverklaring moest bepalen of de betrokkene daadwerkelijk de status van heilige had verworven.⁷ Een mooi voorbeeld hiervan zijn de wonderen die zijn opgenomen in de levensbeschrijvingen van de abten van het premonstratenzerklooster Mariëngaarde in het Friese Hallum. Vooral aan de dertiende-eeuwse abten Frederik (Frethericus)

2 Zie bijvoorbeeld: Kruip 2010 en Kruip 2014.

3 Wonder nummer 334 is in feite geen wonder: er wordt slechts gemeld dat er meer verdrinken kinderen tot leven zijn gewekt dankzij de tussenkomst van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort. In het 'rooms-katholieke' handschrift krijgt dit wonder geen nummer, maar in het 'oud-katholieke' is gewoon doorgenummerd. Ook Lukkenaer 1946 nummert door.

4 Zo geformuleerd in wonder 35 en in vrijwel identieke bewoordingen op nog 23 plaatsen.

5 Aigle 2000 en Woodward 1996.

6 Zie Duffin 2009.

7 Enkele belangrijke publicaties hierover zijn, naast het al genoemde boek van Goodich (noot 1): Klaniczay 2004, Kleinberg 1989, Kleinberg 1992 en Vauchez 1981. Zie ook Woodward 1996 over moderne canonisaties.

en Siard (Siardus) werd een groot aantal wonderen toegeschreven, met het duidelijke oogmerk een verering als heiligen aan te moedigen.⁸ Dit is het duidelijkste voorbeeld van deze praktijk in de Noordelijke Nederlanden. Maar ook bij de pogingen om bijvoorbeeld Lidwina van Schiedam heilig te verklaren, waren de wonderen – bij leven en na haar dood – een belangrijk argument, naast de visioenen en haar voorbeeldig gedragen lijden.⁹

Humanisme en Reformatie betekenden zeker niet het einde van het wondergeloof. Erasmus staat bekend om zijn vlijmscherpe kritiek op bijgeloof, afgoderij en lichtgelovigheid. In zijn *Lof der Zotheid* (1511) keert hij zich tegen bijgelovigen: ‘Mensen die het leuk vinden om te luisteren naar verhalen over zogenaamde mirakels en bovenaardse verschijningen of om die te vertellen, zijn natuurlijk uit hetzelfde hout gesneden als ik. Nooit krijgen ze genoeg van dit soort fabeltjes, als het maar gaat over bovenaardse verschijnselen, zoals spoken, geestverschijningen, boze geesten, schimmen uit de onderwereld en nog veel meer van dat soort hokuspokus: hoe onwaarschijnlijker het is, des te meer geloof wordt eraan gehecht en wordt er met rode oortjes naar geluisterd.’¹⁰ Toch hoorden ook voor Erasmus wonderen tot de kern van de geloofsbeleving. Hij zag in het bijzonder de Bijbelse wonderen, vooral die door Christus waren bewerkstelligd, als elementen die de geloofsverkondiging schragen.¹¹ De kern bleef daarbij dat het handelingen van God waren. In zijn eigen woorden: ‘Wat er ook aan wonderen is verricht door profeten, apostelen, martelaren of andere heiligen, het is alleen God die ze bewerkt.’¹²

Met zijn benadering dat wonderen manifestaties van Gods ingrijpen waren die de natuurlijke orde te boven gingen, sloot Erasmus aan bij de opvattingen van de kerkvader Augustinus (354-430) die in diverse werken het fenomeen van het wonder behandelde. Hij deelde de verschijnselen die ‘wonderen’ worden genoemd, in drie categorieën in:

- 1 dagelijks door God beschreven zaken die door wijze mensen als tekenen van Gods goedheid worden herkend;
- 2 gebeurtenissen waarover mensen zonder kennis, die de werking der natuur niet begrijpen, zich verwonderen, maar die voor wijze mensen helemaal niet zo vreemd zijn;
- 3 gebeurtenissen die het resultaat zijn van echte ‘mirakelen’ en ongebruikelijke manifestaties zijn van Gods macht *supra naturam*.¹³

8 Hovinga 2003, m.n. 67. Voor de teksten: Lambouij & Mol 2001, 12-231 (de wonderen van Frederik) en 319-349 (de wonderen van Siard).

9 Jongen & Schotel 1989, 11 en 17. Zie ook Caspers 2014.

10 Vermeer-Pardoën 1992, 120-123.

11 Van Herwaarden 2007, m.n. 37-39.

12 Geciteerd naar Van Herwaarden 2007, 37, naar Erasmus' uitleg bij Psalm 85 (*Concionalis interpretatio in Psalmum LXXXV*).

13 Naar Ward 1987, 3-4; zie ook De Boer 1998, 200-203.

Het enorme gezag dat Augustinus genoot, droeg ertoe bij dat, met verfijningen door o.a. Anselmus van Canterbury (1033-1109) en Thomas van Aquino (1224/5-1274), deze opvattingen gemeengoed bleven. Het optekenen van wonderen was daarom een belangrijk onderdeel van de geschiedschrijving van het geloof. Als herhalingen en uitbreidingen van Bijbelse wonderen en als variaties op oudere prototypen, hoorden wonderen eigenlijk tot de ‘nieuwe pagina’s van het evangelie’.¹⁴

BEWIJSVOERING

Juist omdat het wonder de grens tussen het verklaarbare en het onverklaarbare overschrijdt, is de erkenning van een ‘echt’ wonder een kwestie van lange adem en een solide bewijs. Gelijktijdig zijn zulke wonderen instrument én voorwaarde voor het erkennen van de heiligheid van degenen die worden gezien als middelaars tussen mens en God. We vinden de behoefte om de geloofwaardigheid van een wonder te schragen terug in alle grote bestanden van wonderverhalen. Enerzijds documenteren ze de praktijk dat van degenen die naar een devotieplaats kwamen, een deugdelijk bewijs werd verlangd, als vervulling van hun gelofte om na genezing of redding een bedevaart te maken. Vaak reisden burens of verwanten mee, die konden getuigen dat het ‘echt zo gebeurd was’. Een schriftelijke verklaring van een lokale geestelijke strekte daarbij tot aanbeveling. Volgens wonder 277 uit de Amersfoortse collectie kwam in april 1449 een vrouw uit Groningen naar Amersfoort uit dank voor het feit dat zij na verdrinking in een waterput weer tot leven was gekomen *ende heeft een brief van de cureijt van Groenijngen mit zijn seghel bezegelt dat dit aldus geschiet is* (en zij heeft een brief van de Groningse pastoor bij zich, bezegeld met diens zegel, dat dit zo is gebeurd).

Dat het soms een kwestie was van goed kijken, wordt opmerkelijk geïllustreerd door een wonder dat op Onnozele Kinderen (28 december) 1397 in Halle, ten zuidwesten van Brussel, zou zijn gebeurd. Het is bewaard in een Mirakelboek dat 60 wonderverhalen bevat uit de periode ca. 1360-1461.¹⁵ In 1397 kreeg een vrouw een miskraam na een zwangerschap van vier maanden. De dode vrucht werd meteen begraven, maar een dag later opgegraven nadat de grootmoeder in gebed tot de Maria van Halle het gevoel van troost had gekregen. De vroedvrouw en talrijke omstanders zien, na het aanroepen van de Lieve Vrouw van Halle, tekenen van leven. De priester niet. Maar op aandringen van alle omstanders zegt hij:

... *‘Ghevet mi.
Latet mi sien bat van bi’.*

¹⁴ Van Moolenbroek 1999, 14.

¹⁵ Halle, Parochiekerk Sint Maarten, Kerkschat, *Gulden Boek*. Transcriptie D.E.H. de Boer, die een editie voorbereidt.